

the existing rates of cooperative construction in Ukraine, further growth of the number of these forms of associations of subjects of agrarian business is projected. Under conditions of stimulation of the process of transformation of subjects of the small-scale agricultural sector into the commodity business, one can expect the active development of the cooperative movement in the system of rural territories. However, the effective functioning of personal peasant farms on a commodity basis, the ability to create family farms, inter-farm associations imply the availability of the necessary professional skills, requiring the acquisition of the appropriate qualification level.

The model ARIMA (autoregressive integrated model of slippery middle [Pind]) has been developed. The model is given by three parameters: autoregression, difference operator, slippery average.

The prospects of production of agricultural products in individual peasant farms in the main directions of activity are analyzed. The projected growth rates of gross output in individual peasant farms are conditioned by the dynamics of the current level of development, the activity of farms of commodity type, as well as the presence of competition from agricultural enterprises.

Predicted possible changes in the structure of gross agricultural production taking into account the general state of the industry and the value of personal peasant farms as producers, as well as prospects for the development of commodity peasant farms in certain branches, based on the peculiarities of the organization of the production process, the availability of material and technical support, etc.

A forecast is made that the ratio of personal peasant farms of the regions in the production of milk will continue to be maintained, ie 35% of gross output will be produced by farms of the forest-steppe zone. At the same time, the probable prospects for the development of the milk industry in the steppe zone due to the intensification of the cooperative movement among the peasant farms, the development of commodity production in this direction suggest that the share of products of personal peasant farms in the region will continue to grow and reach 33%, but 30 in 2016 .

It was revealed that in the process of evolutionary transition of peasant farms on the basis of agricultural production, the value of this segment of agrarian production for the food supply of the population will increase. Existing trends in the development of a number of livestock sectors, mainly in private peasant farms, in particular in the field of dairy cattle breeding, will contribute to this process.

The necessity of activating the economic activity of this group of farmers in the field of animal husbandry, in particular in the field of dairy cattle breeding, is substantiated. On the basis of estimation of probable trends in the indicated branch direction, the forecast of production volumes of the main types of products of livestock production from the personal peasant farms, taking into account the specifics of zonal climatic conditions. Considered the further role of private peasant farms as a component of the domestic market of agricultural raw materials.

Key words: animal husbandry, pig production, efficiency, agrarian production, personal peasant farms.

Надійшла 20.09.2017 р.

УДК 631.115.13:636

ШЕПЕЛЬ Т.П., канд. екон. наук, докторант

Білоцерківський національний аграрний університет

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ТИПОЛОГІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

Стаття присвячена оцінці концептуальних підходів функціонування особистих селянських господарств в Україні. Встановлено, що поведінка населення в ОСГ певним чином впливає на економіку. По-перше, в цій сфері виробляється частина суспільного багатства країни. По-друге, для деяких груп населення вона дає можливість істотно поліпшити їхнє соціально-економічне становище шляхом збільшення сукупних доходів сім'ї, рівня споживання продуктів харчування і т. д. По-третє, частина населення водночас зайнята в суспільному виробництві й особистому підсобному господарстві, у зв'язку з чим виникає проблема розподілу між ними ресурсів праці, часу і життєвих сил.

Встановлено, що особисте підсобне та трудове селянське господарство – це далеко не ідентичні економічні формування. Зберігаючи основні риси останнього, сучасне особисте господарство розглядається як більш складне соціально-економічне явище, оскільки глибше включається в увесь спектр суспільних відносин. Тільки певна частина таких господарств залишається за своєю суттю споживчо-трудова, а більшість із них частково чи повністю входить у ринкові відносини.

Ключові слова: особисте селянське господарство, селянське господарство, неформальна економіка, трудове селянське господарство.

Постановка проблеми. Серед соціально-економічних проблем розвитку особистого селянського господарства особливе місце належить проблемі його прибутковості, що тісно пов'язано зі способами реалізації виробленої в ньому продукції. Суть цієї особливості полягає в тому, що сама прибутковість, а інакше, економічна доцільність ведення господарства, є

головною умовою існування ОСГ. Вона визначала і буде, мабуть, ще довго визначати не тільки його існування, а й структуру, розміри, способи реалізації продукції, загальний психологічний настрій та відношення до нього.

Особливість цієї проблеми полягає і в тому, що через призму такого показника як прибутковість, найчіткіше виявляються суперечності економічного й соціального значення – це між суспільною зацікавленістю і потребою в існуванні особистого господарства і тими негативними наслідками, які воно несе.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню економічних аспектів розвитку підсобних господарств сільського населення приділялася достатньо велика увага в працях Ю.С. Баландіна, І.Ф. Баланюка, Л.М. Гутко, В.С. Дієсперова, М.В. Додонової, Ф.В. Зінов'єва, З.І. Калугіної, П.М. Макаренко, Н.П. Макарова, М.Й. Маліка, Л.Ю. Мельника, Л.І. Михайлової, Л.В. Никифорова, Д.К. Прейгера, П.Т. Саблука, М.І. Туган-Барановського, О.В. Чаянова, Л.О. Шепотько, Г.І. Шмельова, О.М. Шпичака. Але їхні дослідження були спрямовані на дослідження особистих селянських господарств як суб'єкта "офіційних" економічних відносин.

Метою дослідження є розробка концептуальних підходів щодо функціонування особистих селянських господарств.

Матеріал і методика дослідження. За теоретичну та методологічну базу дослідження взяті праці вітчизняних і зарубіжних вчених щодо методологічних підходів до типологізації економічної поведінки особистих селянських господарств. У результаті дослідження використовували сучасні методи загальнонаукового та економічного пізнання суспільно-господарських явищ і процесів: історичний та монографічний, діалектичний, абстрактно-логічний, графічний та ін.

Основні результати дослідження. Поведінка населення в ОСГ певним чином впливає на економіку. По-перше, в цій сфері виробляється частина суспільного багатства країни. По-друге, для деяких груп населення вона дає можливість істотно поліпшити їхнє соціально-економічне становище шляхом збільшення сукупних доходів сім'ї, рівня споживання продуктів харчування і т. д. По-третє, частина населення водночас зайнята в суспільному виробництві й особистому підсобному господарстві, у зв'язку з чим виникає проблема розподілу між ними ресурсів праці, часу і життєвих сил.

Одним з основоположників аналізу особливостей економічної поведінки сільського населення був засновник організаційно-виробничої школи О.В. Чаянов. У результаті багаторічного дослідження господарських практик сільських громад початку ХХ ст. йому вдалося виділити кілька якостей селянського домогосподарства, щоб вижити практично в будь-якій економічній ситуації, що знайшло відображення в теорії "трудоспоживчого балансу". Згідно з нею сільське домогосподарство збільшує або зменшує самоексплуатацію залежно від співвідношення споживачів продовольчих продуктів і працівників. "При інших рівних умовах селянський працівник, який стимулюється до роботи потребами своєї сім'ї, розвиває тим більшу енергію, чим сильніше тиск цих потреб" [1]. Таким чином, сімейне селянське господарство розглядається як єдність селянської власності, виробництва, споживання, біологічного та соціального відтворення. У прагненні задовольнити споживчі запити сім'ї в умовах, які є неприйнятними для підприємства, О.В. Чаянов вбачав причину життєстійкості селянського господарства.

Основні ідеї його теорії стратегій виживання і способів життєдіяльності сільських домогосподарств виявилися актуальними і сучасними. В умовах спаду виробництва і масових банкрутств великих сільськогосподарських підприємств сільській родині допомагають вижити і підтримати свій матеріальний рівень. Притаманні такі родові якості селянства, як уміння працювати на землі, здоровий консерватизм, почуття відповідальності за сім'ю, використання можливостей родової та сусідської взаємодопомоги. Селянське сімейне господарство, застосовуючи простий інвентар і працю членів сім'ї, працює для задоволення власних споживчих потреб, його економічна діяльність тісно переплітається з відносинами в родині. Основними характеристиками сучасної сільської економіки є сімейна, а не наймана праця, взаємна підтримка і кредитування, засновані на довірі та спорідненості. Сімейний поділ праці, споживчі потреби сім'ї породжують специфічні стратегії виживання і використання різноманітних ресурсів.

Суб'єктом економічної поведінки в досліджуваній сфері є сім'я. Вона однорідна за умовами ведення особистого господарства, в родині виробляються єдині плани щодо його змісту. Вони

мають різні цільові установки і плани щодо особистого господарства, використовують різні методи досягнення оптимальних умов його ведення.

Існують дві основні причини, які визначають особливості економічної поведінки сільського населення в ОСГ: різноманітність потреб і можливостей сімей, а також неоднакові умови ведення цього господарства.

Очевидно, що на прийняття рішення сільського домогосподарства впливає сукупність внутрішніх і зовнішніх факторів, які варто розглянути детальніше [2].

Зовнішні умови, які є першопричиною розуміння економічної поведінки власників особистих господарств, являють собою складну багаторівневу систему, окремі елементи якої діють з різною силою, причому не тільки прямо, але і побічно, іноді – через ряд проміжних ланок.

Підставою для аналізу економічної поведінки сімей в ОСГ можуть бути способи його ведення. Річ у тому, що діяльність, пов'язана з виробництвом і реалізацією продуктів у цьому господарстві, а також зі створенням нормальних умов його функціонування, може здійснюватися різними шляхами та способами: власними силами сім'ї, за допомогою родичів, інтеграцією із сільськогосподарським підприємством, з використанням послуг споживкооперації і приватних осіб. Вибір певного способу є важливою характеристикою поведінки сільських сімей.

З нашого погляду, найбільш важливим зовнішнім фактором є взаємодія із сільгоспідприємствами, що є основою для виживання ОСГ. Відносини з ними можуть набувати різної форми залежно від їх технічного та фінансового стану. Варто проаналізувати схему О.П. Фадєєвої, яка виділила три основні моделі взаємодії ОСГ із сільгоспідприємствами [3].

Перша модель – «паразитичний симбіоз», коли підприємство є збитковим і не здатне виплачувати заробітну плату своїм працівникам. Унаслідок цього працівників не цікавлять заробітки на підприємстві, вони спеціалізуються на використанні ресурсів господарства для власних потреб у межах 20–30%. За переходу в особистий сектор менше 20% ресурсів ОСГ не виживає, перерозподіл понад 30% призводить до руйнування сільського господарства. Залежність результатів ОСГ багато в чому визначається його формальною зайнятістю. Як зазначає О.М. Шпичак, зменшення виробництва в ОСГ на одиницю площі у 2008 р. проти 1990 р. відбулося не лише за рахунок (екстенсивності) зростання площ землекористування, а й через позбавлення використання ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств, які функціонували на той час (використання техніки, безоплатна і оплатна видача зерна, палива, кормів тощо). Таку ситуацію через землемісткість пояснює методика академіка НААН О.М. Шпичака, за якою можна визначити обсяги "залучення" із колишніх колгоспів і радгоспів різних видів ресурсів через формальні та неформальні зв'язки. У нинішніх умовах до ОСГ додаткові ресурси можуть надходити у вигляді натуральної форми розрахунків по оплаті праці та орендної плати. Незважаючи на те, що товарність таких ОСГ висока, ця ситуація не дає їм можливості розвиватися і залишає на рівні виживання, на рівні забезпечення прожиткового мінімуму, тому що коштів для розширення виробництва у них не вистачає [4].

Друга модель – «паритетний симбіоз», тобто формування свого роду контрактних відносин (необов'язково формальних) між підприємством та ОСГ, а згодом їх спеціалізацію з порівняльною ефективністю виробництва різних видів продукції. Тут зв'язок між формальною і неформальною зайнятістю зберігається, але помітно слабшає. Взаєморозрахунки між підприємством та ОСГ здійснюються на основі своєрідних трансфертних цін (зазвичай вони нижче ринкових) і співвідношень натурального обміну. При цьому сільгоспідприємство бере на себе функцію збуту продукції й організацію її переробки. Таким чином, ОСГ отримує гарантований збут продукції, що призводить до підвищення стимулів для розширення виробництва.

У третій моделі, яка має назву «нова корпоративна модель», сільгоспідприємство зберігає свою спеціалізацію, а також можливість виплачувати заробітну плату працівникам. Існує контроль за збереженням майна, виробничі відносини побудовані на контрактній системі. У таких умовах сімейний сектор розглядається як конкурент у боротьбі за ресурси, запроваджуючи обмеження на обсяг виділення кормів і техніки в рахунок заробітної плати. Таким чином, у цій моделі ОСГ втрачає своє значення як основне джерело сімейного доходу, першопричинами є високі ціни на ресурси і стабільна, хоча й досить низька, зарплата працівників у сільськогосподарському підприємстві.

Слід також зазначити, що крім взаємозв'язку ОСГ з сільгоспідприємствами на їхню економічну поведінку істотно впливають організація закупівель продукції, можливість придбання

кормів, наявність господарських будівель, оснащеність механізмами, господарським інвентарем та інструментом, благоустрій ділянки.

До внутрішніх факторів відносимо наступні: рутинний характер діяльності домогосподарства, який зумовлює низьку мотивацію до нововведень і ризику, а також до розширення виробництва; специфіка сімейних відносин і вплив соціально-побутових функцій сільського домогосподарства; доходи від ведення ОСГ є витратами на життєзабезпечення сім'ї, в тому числі й на відтворення власної робочої сили, отже, на прийняття рішення впливає кількість працівників і членів сім'ї.

Вказуючи на відмінності селянського сімейного господарства від капіталістичної ферми, О.В. Чаянов підкреслював, що тут селянин сам визначає час і напругу своєї роботи, обумовлені потребами своєї сім'ї [5]. У зв'язку з цим, поки затрачувана праця буде окупуватися додатковим зростанням доходу, члени домогосподарства віддаватимуть перевагу зростанню своєї експлуатації. Таким чином, у багатьох господарствах виникає парадоксальна ситуація: затрати праці та засобів на ведення господарства більші, ніж ринкова вартість вироблених продуктів.

Особливість прийняття рішення ОСГ полягає в тому, що виконання соціально-побутових функцій і виробництво сільськогосподарської продукції – це єдиний, нерозривний у часі та постійно відновлюваний процес життєзабезпечення сім'ї. У цьому й полягає пояснення високого рівня виживання сільських домогосподарств. Трудові та майнові відносини будуються на традиціях, звичаях і звичках, які не завжди регулюються законодавством. Усі внутрішньогосподарські та міжособистісні відносини регулюються сукупністю морально-етичних норм, прийнятих у даній місцевості [6].

Особливість виробничих відносин полягає в тому, що праця членів сім'ї не має ціни у формі заробітної плати, що склалася на ринку праці. Оплата праці працівників – членів домогосподарства здійснюється не у витратах виробництва, а в кінцевій продукції.

Доходи, що направляються на споживання в натуральній і грошовій формі, водночас стають витратами на життєзабезпечення сім'ї, в тому числі на виробництво робочої сили. У сімейному господарстві витрати та структура розподілу насамперед формуються під тиском соціальної мети.

Таким чином, метою ведення ОСГ є досягнення необхідного рівня добробуту сільського домогосподарства.

Проведений нами аналіз показав, що економічна стійкість ОСГ визначається відсутністю конкуренції з боку великих сільськогосподарських підприємств через різну спеціалізацію виробництва.

Істотно впливають на формування економічної поведінки населення соціально-економічні характеристики сімей, насамперед через потреби та рівень їх задоволення. Потреби сім'ї залежать від кількісного і соціально-демографічного складу, рівня освіти її членів, їхніх моральних установок.

Розробка методологічних підходів до вивчення та прогнозування поведінки ОСГ є важливим напрямом сучасних досліджень, що доводиться також дослідженнями зарубіжних науковців. Так, важливо здійснити типологізацію цієї групи сільськогосподарських товаровиробників, оскільки це дозволить враховувати їх відмінності та неоднорідності, а також дозволить їй зрозуміти та науково обґрунтувати заходи за її удосконалення. Звернемося до європейської практики типологізації сільськогосподарських товаровиробників [7] та структурування господарств на основі таких параметрів як розмір, продуктивність та цілі у виробництві. Однак класифікації фермерів і, згодом, використанню цих абстрактних моделей до сьогодні навіть в європейській практиці не надавалося належної уваги. Ці методологічні підходи щодо типологізації фермерів, хоча й критикуються [8], пропонують способи адаптування конкретних програм та інших інструментів сільськогосподарської політики [9]. Щодо досліджень економічної поведінки фермерів, то у більшості випадків для них характерним є відсутність систематичного підходу. Так, більшість досліджень не враховує екологічні, соціальні та культурні чинники [10], окрім цього важливим чинником поведінки є соціальна норма, яка формується соціальним оточенням людини [11].

Серед досліджень щодо вивчення поведінки фермерів слід виділити кластерний підхід, який базується на опитуванні з метою виявлення їх економічного потенціалу у формуванні обсягів виробництва продукції та прибутковості [12]. Окрім цього за вивчення економічної поведінки використовується факторний аналіз, на основі чого проведено класифікацію шотландських фермерів на основі їхнього ставлення та стратегії прийняття управлінських рішень [13].

Узагальнюючи праці зарубіжної та вітчизняної практики спробуємо систематизувати складові методології типологізації економічної поведінки ОСГ.

Виділено чотири типи поведінки в цій сфері: активна, поміркована (нейтральна), пасивна і негативна.

Перший (активний) тип поведінки характеризується веденням великих особистих господарств із високим рівнем товарності та прибутковості. Сюди ми віднесли 10–15% домогосподарств, які ведуть товарне виробництво і реалізують у повсякденній життєдіяльності стратегію добровільної активної адаптації. Для них характерно те, що економічна діяльність їхніх господарств має ринковий характер, є основним джерелом доходу і від 50 до 70% формує бюджет сім'ї, крім того вони одержують доходи від продажу власної сільськогосподарської продукції. За своєю суттю такі домогосподарства є сімейними міні-фермами, без оформлення юридичної особи. У господарствах цієї категорії утримують 3–4 корови, до 20 одиниць свинопоголів'я; приблизно 70% виробленої ними продукції йде на продаж, інше – на сімейне споживання та обмін. Для них характерні орієнтація на розширення господарської діяльності, одержання прибутку, спеціалізація на виробництві одного виду продукту, налагоджена система збуту. Для розвитку своєї виробничої діяльності вони можуть брати кредити, кооперуватися з такими ж економічно активними сім'ями. За своїм демографічним складом – це в основному повні сім'ї з дорослими дітьми й іншими родичами. Такі родини, по суті, є "донорами", опорою для значної кількості родинних і дружніх сімей.

Для цієї групи характерна не "стратегія виживання", а "стратегія розвитку", активна економічна діяльність, інвестиції у власне виробництво й підвищення рівня життя. Використовуючи нові економічні умови та можливості вони реалізують свій потенціал, прагнуть освоїти сучасні господарські практики.

Другий (нейтральний) тип поведінки передбачає помірковане ставлення до особистого господарства. Сім'ї цієї групи, зважаючи на об'єктивну потребу, ведуть господарство у розмірах, які задовольняють їхні власні потреби.

Життєдіяльність і моделі економічної адаптації у другій групі домогосподарств слід розглядати в категоріях не тільки ринкової, але і сімейної неформальної економіки, для якої характерно використання і змішування всіх видів ресурсів. "Неформальна економіка вбирає в себе ряд певних видів діяльності, які не орієнтовані на автоматичне отримання прибутку, і відбуваються не стільки заради досягнення заздалегідь намічених цілей, скільки для підтримки нормальних заходів стабільності, виживання, благополуччя і відтворення" [14]. Для цієї групи, що становить 35–40% домогосподарств, характерний розвиток дрібнотоварного виробництва, доходи від реалізації продукції ОСГ формують бюджет сім'ї тільки на 20–40%. Ця група сімей у своїй економічній стратегії життєдіяльності поєднує функції господарства підприємницького типу, традиційного селянського господарства та зайнятості в якості найманих робітників.

За своїм демографічним типом – це сім'ї з неповнолітніми дітьми, чи передпенсійного віку, що мають родичів у місті. За своїм соціально-професійним статусом ці домогосподарства складаються з сімей робітників основних сільськогосподарських спеціальностей або представників сільської інтелігенції – лікарів, учителів, соціальних працівників без достатніх навичок роботи на землі. Можна припустити, що лише під тиском зовнішніх обставин вони вимушено адаптувалися до формування ринкових відносин. Нові умови життєдіяльності та відсутність альтернативних джерел доходу змусили їх більш інтенсивно поповнювати бюджет сім'ї традиційним на селі способом – розвитком особистого селянського господарства. Збільшення товарності особистих господарств відбувається циклічно і має чітко цільовий характер (одержання коштів для лікування, будівництва і розширення будинку, оплати навчання дітей тощо). У середньому сукупний дохід такої сім'ї – частка від реалізації сільськогосподарської продукції приблизно дорівнює сумі зарплат, пенсій і соціальних допомог. Серед цієї категорії велика частка тих, хто має вторинну зайнятість як наймані робітники. У цих сім'ях меншою мірою, ніж у попередній групі, можливе надходження матеріальних ресурсів з боку великотоварного виробництва, але здійснюється більш розгалужений і різноманітний обмін продуктами та послугами з односельцями, відбувається посилення горизонтальних зв'язків із родичами та сусідами. Використання неформальних зв'язків дозволяє їм здійснювати обмін продукцією з власного домогосподарства; обмін купленими товарами; позика грошей; догляд за дітьми; кооперація у веденні господарства (на умовах безоплатності та невизначеності строків надання зустрічних послуг).

Таким чином, для цієї групи сільських домогосподарств характерний менший розвиток виробничих функцій власного домогосподарства, його відносно невеликий розмір і більш рівномірна зайнятість у сільськогосподарському підприємстві та особистому господарстві. Таке селянське домогосподарство має переважно натурально-споживчий характер і функціонує в основному для забезпечення сім'ї продуктами харчування. Ця група демонструє меншу готовність працювати в умовах економічного ризику і меншу орієнтацію на матеріальний успіх, більш повільне вироблення моделей економічної поведінки, адекватних новим умовам господарювання, поступове вrostання в ринок. Їхня здатність до самоорганізації та кооперації в ситуації прихованого або явного безробіття виступає як найважливіша адаптаційна компонента.

Для третього типу характерне негативне ставлення до підсобного господарства. Його ведення сім'ями цієї групи носить вимушений характер, а розміри такого господарства – мінімальні. Ставлення до ОСГ значною мірою визначає форми економічної поведінки в цій сфері, але не є індикатором, що безпосередньо характеризує типи економічної поведінки.

Вони становлять близько 30% домогосподарств, які складаються з літніх подружніх пар пенсіонерів або неповних сімей. Продуктивність їхнього господарства достатньо низька, частка грошових надходжень у бюджет сім'ї від продажу власної продукції не перевищує 20%. Ця категорія сімей демонструє життєдіяльність домогосподарства переважно натурально-споживчого типу, що працює для самозабезпечення сім'ї основними продуктами харчування. Як правило, члени такого домогосподарства, з огляду на похилий вік, стан здоров'я або відсутність чоловіків у родині, не мають можливості розширювати виробництво. Більшою мірою, ніж у попередній групі ці домогосподарства сильніше включені в традиційну для села мережу неформальної спорідненої і дружньої підтримки. Для цієї групи сімей досить поширеними є орендні відносини. Літні люди не в змозі вручну обробити земельну ділянку поблизу будинку, тому віддають її сусідам і родичам в оренду за частину врожаю.

Таким чином, ця група сільських домогосподарств, зберігши багатовікові норми общинності й поведінки традиційної сім'ї, виживає сьогодні багато в чому саме завдяки цій соціальній силі. Охарактеризована категорія господарств демонструє стратегію повсякденного виживання, збереження певного рівня життєзабезпечення сім'ї, який найчастіше складається з традиційних дрібниць сільського укладу життя.

Четвертий тип – негативний, властивий 15–17% домогосподарств. Склад цих домогосподарств різнорідний, велика частина складається з одиноких пенсіонерів, менша – близько 5% "люмпенів". Щодо економічних характеристик їхніх домогосподарств можна відзначити повну відсутність товарності та мінімальний рівень самозабезпечення. Самотні пенсіонери часто не в змозі вести навіть обмежене селянське господарство і так само, як і в попередньому випадку, практикують здачу в оренду своєї власності. Джерелом грошових надходжень таких господарств є пенсії, а натуральних – допомога сусідів і родичів. Що стосується групи люмпенів, то вони після втрати звичного статусу зайняли пасивну позицію та демонструють деструктивні форми поведінки.

Нині серед більшості сільських домогосподарств відбувається досить повільна трансформація і пристосування до нових умов господарювання. На сьогодні спостерігається процес підйому натурального споживчого господарства та перетворення його в дрібнотоварне, активізація трудових і економічних функцій домашніх господарств. Кожне домогосподарство комбінує у своїй повсякденній діяльності ознаки товарного і натурально-споживчого способів, за видами зайнятості та джерел надходження доходів, задіює всі резерви, щоб уникнути крайньої бідності. Превалювання того чи іншого джерела життєзабезпечення та комбінація їх у кінцевому рахунку визначають тип соціально-економічної адаптації сім'ї.

Виділені нами типи адаптаційної поведінки відображають основні форми і способи економічної адаптації сільського населення. Неоднаковість появи "нових" бідних, соціально-психологічна нестійкість, пов'язані з трансформацією колишнього укладу селянського життя, вимагають проведення достатньо гнучкої багаторівневої соціально-економічної політики на селі, що включає виробничі, демографічні, духовні та соціокультурні фактори.

Отже, до основних особливостей економічної поведінки сільських домогосподарств належать: перетворення з підсобного у головне джерело доходів і, водночас, у сільськогосподарське виробництво для виживання; ведення ОСГ є вагомим фактором зайнятості сільського населення; надання істотного впливу щодо функціонування аграрного сектору країни; залежність роз-

витку господарств населення від розвитку інфраструктури; пряма залежність від стану економіки в цілому, а також політики держави у сфері фінансів і кредитування, податків, цін, зовнішньоекономічної діяльності та ін.

На основі викладеного вище нами розглядаються варіанти щодо перспектив розвитку особистих селянських господарств.

Перший варіант передбачає консервацію існуючого стану ОСГ як для специфічної категорії селян за моделі домінуючого розвитку великого товарного сільськогосподарського виробництва.

Особисте селянське господарство зберігається як засіб виживання в господарствах маргіналів – літніх сільських жителів, у домогосподарствах без основного годувальника, зокрема в господарствах одиноких жінок з дітьми і т. п. Статистика фіксує, третина жителів села це пенсіонери. Таким господарствам потрібна в основному соціальна допомога, додатковим засобом виживання стає виробництво продуктів на своєму обійсті.

Другий варіант також ґрунтується на використанні підсобного статусу сімейного виробництва. Споживання продукції, вирощеної у своєму господарстві, є джерелом коштів для підтримки життя значної кількості найманих працівників високотоварного виробництва в селі і малих міських поселеннях із низькою заробітною платою.

У цій якості ОСГ можуть виконувати свою соціальну роль досить довго, практично до моменту вирівнювання оплати праці в промисловості та сільському господарстві. Умовою розвитку цього сценарію є переважання великого сільськогосподарського виробництва. Цей варіант передбачає пасивний сценарій розвитку особистого господарства, оскільки в країні взято курс на розвиток великих сільськогосподарських комплексів. Інтеграція великотоварного і дрібного виробництва може бути заснована на фінансовій, технічній та організаційній підтримці населення.

Третій варіант передбачає також збереження індивідуальних селянських господарств в організаційно-виробничому сенсі. Модель такого розвитку була, як відомо, запропонована групою вчених-аграрників, очолюваної О. В. Чаєновим і О. М. Челінцевим у Росії 20-х роках минулого століття. Вони вважали структуру сімейно-трудова селянських господарств, які не використовують найману працю, найбільш стійкою, соціально значущою та соціально справедливою формою організації сільського господарства. Як шлях залучення в товарне виробництво таких господарств пропонувалася кооперація [15].

Четвертий альтернативний варіант передбачає розвиток фермерського господарства. У приміських овочівницьких і тваринницьких господарствах вже нині переважає товарне виробництво, що ґрунтується на використанні як сімейної, так і найманої праці. Специфіка складного індивідуального виробництва і висококонкурентного збуту, очевидно, не потребує кооперації однорідних господарств.

Можлива трансформація частини трудових особистих господарств у фермерські з найманими працівниками, потім розвиток фермерських господарств у великі приватновласницькі сільськогосподарські підприємства (господарства «гроссбуаєрів»). Таким особистим господарствам необхідна підтримка у вигляді банківських кредитів, підтримка придбання техніки у власність, передача землі в довгострокову оренду або користування, що зберігають зацікавленість у перспективному збереженні родючості землі і т. п.

У сприятливому розвитку останнього сценарію може зберегтися присадибне і розвиватися фермерське господарство як місце відпочинку індустріальних сільських і міських робітників. На сьогодні екологічний туризм вже набирає силу.

Отже, за переходу сільського господарства до багатукладності форм господарювання не може залишатися поза увагою індивідуальне господарство. Очевидно, основою відродження будь-якого типу господарства мають бути рівноправно існуючі різні форми господарювання, які розвиваються на конкурентній основі та кооперації.

Сучасне особисте господарство зберегло більшість ознак, характерних для трудового селянського господарства. Закономірності їх функціонування ідентичні, в них діє той самий мотиваційний механізм. Однак значні зміни в суспільному житті, які сталися протягом майже століття, змінили як економічне середовище, так і внутрішню структуру цього типу господарств. До основних чинників, які спричинили ці зміни, можна віднести:

1. На кінець нинішнього століття Україна є індустріально-аграрною країною, в якій дві третини населення проживає в містах. Місто продукує постійний попит на сільськогосподарську продукцію

і продовольство. У таких умовах навіть найдрібніші особисті господарства можуть з вигодою реалізувати частину виробленої продукції. Тому збільшується кількість господарств, які безпосередньо виходять на ринок продовольства та сільськогосподарської продукції. У рамках чисто споживчого трудового господарства залишаються тільки ті з них, які за своєю соціально-економічною природою не можуть активно включитися в ринковий процес, передусім це господарства з низькою продуктивністю праці їхніх власників, зокрема пенсіонерів. До них можна віднести також ті господарства, в яких низькою є питома вага працездатних членів сім'ї, віддалені від районних центрів, у зв'язку з чим витрати на транспортування і реалізацію продукції споживачам виявляються неефективними. Таким чином, процес урбанізації в країні спричинив перехід значної частини трудових селянських господарств у категорію товарних, діяльність яких базується на капіталістичному принципі отримання максимальних прибутків.

2. Від початку до кінця століття відбулися значні зміни в життєвих стандартах населення і сільського зокрема. Якщо на початку століття селянина цілком влаштовувало задоволення потреб в їжі та найпростішому одязі й житлі, то у сучасного вже є багато благ цивілізації, від яких він не в змозі відмовитися. По-перше, це якісні зміни у потребі в їжі, одязі та житлі. По-друге, важко уявити існування сучасної людини без електрики, природного газу, радіо, телебачення, холодильника тощо. Усі ці блага є дорогими, і селянин, замкнувшись у межах трудового селянського господарства, мати їх не зможе.

Зростання потреб до рівня, який не досяжний навіть за максимальної інтенсифікації особистого господарства, вимагає пошуку заробітків за його межами найбільш активними членами сімей. Зрозуміло, що зайнятість в інших сферах має приносити дохід на одиницю трудових затрат більший, ніж за праці в особистому господарстві. В іншому випадку пошук роботи поза господарством втрачає економічний сенс.

3. Протягом кількох десятиліть незрівнянно змінився культурно-освітній рівень власників селянських господарств. Якщо на початку століття російський селянин був, як правило, неграмотним, то сучасне українське сільське населення за своїм культурно-освітнім рівнем мало чим відрізняється від міських жителів. Особисті господарства стоять на вищому рівні щодо культури виробництва і споживання порівняно з трудовими селянськими господарствами, які досліджував О.В.Чаянов.

4. Сучасні ОСГ мають значно вищий рівень інтенсивності виробництва, ніж трудові селянські господарства початку століття. Як правило, він забезпечується за допомогою залучення в технологічний процес капіталу у вигляді мінеральних добрив, засобів захисту рослин, засобів механізації. Усі ці засоби купуються за ринковими цінами. Тому вплив ринку на розвиток цих господарств значно більший.

5. Істотною є різниця між сучасним особистим господарством населення і трудовим селянським господарством у виконанні їхньої функції щодо трудового виховання підростаючого покоління. В останньому таке виховання здійснювалося з перспективою, що дитина в майбутньому стане власником трудового господарства. Нинішні селянські діти, як правило, мають інші перспективи набуття спеціальності. Це привносить свою специфіку в трудове виховання підростаючого покоління в особистих господарствах сільського населення [16].

Висновки. Отже, особисте підсобне та трудове селянське господарство – це далеко не ідентичні економічні формування. Зберігаючи основні ознаки останнього, сучасне особисте господарство розглядається як більш складне соціально-економічне явище, оскільки глибше включається в увесь спектр суспільних відносин. Тільки певна частина таких господарств залишається за своєю суттю споживчо-трудовими, а більшість із них частково чи повністю входить у ринкові відносини.

За неоднозначності підходів щодо функціонування ОСГ можемо констатувати, що в їх основі лежить сукупність елементів економічних теорій, які характеризують функціонування цієї форми господарювання в умовах прояву деструктивних явищ в економіці країни, що ґрунтується на таких засадах: вимушена необхідність задоволення власних потреб у продуктах харчування внаслідок низької купівельної спроможності населення, незважаючи на рівень економічної ефективності виробництва в домогосподарстві; мінімальна залежність економіки ОСГ від ринку через багатогалузеве натуральне виробництво, що знівелює інфляційні процеси; переважання ручної праці, внаслідок чого втрачається вплив диспаритету цін; компактність розташування присадибних ділянок і тваринницьких приміщень власників цих господарств; ОСГ у період масового безробіття стає одним із важливих місць трудової активності працездатного населення.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Чайнов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. М. : Наука, 1991. 454 с.
2. Шанин Т. Три смерти А.Чаянова. Социологический журнал. 1995. № 1. С. 5–27.
3. Фадеева О., Никулин А., Данилов В. Шанин Т. Типология семейных стратегий. Рефлексивное крестьяноведение. Десятилетие исследования сельской России. М.: ВШСЭН, РОС–СПЭН, 2002. С. 215–226.
4. Шпичак О.М., Свиноус І.В. Реалізація продукції особистими селянськими господарствами – витрати, ціни, ефективність. К. : ІАЕ, 2008. 320 с.
5. Шанин Т. Неформальная экономика. Вопросы философии. 1990. №.8. С. 114–128.
6. Landais, 1998E. Landais Modelling farm diversity: newapproachesto typology building in France Agric. Syst., 58 (1998), pp. 505-527).
7. Guillem E.E, Barnes A.P, Rounsevell M.D, Renwick A. Refining perception-based farmer typologies with the analysis of past census data.. 2012 Nov 15;110:226-35. doi: 10.1016.
8. Emtage N. , Herbohn J. , Harrison S. (2007) Landholder Profiling and Typologies for Natural Resource–Management Policy and Program Support: Potential and Constraints. Environmental Management 40(3):481-92.
9. Burton R.J.F. (2004). Reconceptualising the ‘behavioural approach’ in agricultural studies: a socio-psychological perspective. Journal of Rural Studies 20 (2004) 359–371.
10. Howley P. , Buckley C. , O'Donoghue C. , Ryan M. (2015). Explaining the economic ‘irrationality’ of farmers' land use behaviour: the role of productivist attitudes and non-pecuniary benefits. Ecol. Econ., 109 (2015), pp. 186-193.
11. Pedersen, A.B., Nielsen, H.Ø., Christensen, T. and Hasler, B. (2012). Optimising the effect of policy instruments: a study of farmers' decision rationales and how they match the incentives in Danish pesticide policy. Journal of Environmental Planning and Management 55: pp. 1094–1110.
12. Sutherland L.-A. , Barnes A. , McCrum G. , Blackstock K. , Toma L. . (2011). Towards across-sectoral analysis of land use decision-making in Scotland. Landsc. Urban Plan., 100. pp. 1-10.
13. Шанин Т. Определяя крестьянство. Отечественная история. 1993. № 2. С. 7–16 .
14. Тихонова Т.В., Храмова И.Г., Храмова С.В., Шик О.В. Сельская бедность и сельское развитие в России. под ред. Е.В. Серова. М. : ИЭПП, 2004. 50 с.
15. Ковальова С.О. Соціально-економічні передумови функціонування особистих селянських господарств. АгроСвіт. 2007. № 9. С. 28–32.

REFERENCES

1. Chajanov A.V. Osnovnye idei i formy organizacii sel'skokohtajstvennoj kooperacii. [Main ideas and forms of organization of agricultural cooperation] M. : Nauka, 1991. 454 p.
2. Shanin T. Tri smerti A.Chajanova. Sociologicheskij zhurnal. [Three deaths of A.Chayanov. Sociological journal] 1995. № 1. pp. 5–27.
3. Fadeeva O., Nikulin A., Danilov V. Shanin T. Tipologija semejnyh strategij. Refleksivnoe krest'janovedenie. Desjatiletie issledovanija sel'skoj Rossii. [Typology of family strategies. Reflexive peasant studies. Decade of research of rural Russia]. M.: VShSJeN, ROS–SPJeN, 2002. pp. 215–226.
4. Shpichak O.M., Svinous I.V. Realizacija produkcii osobistimi seljans'kimi gospodarstvami – vitrati, cini, effektivnist'. [Realization of production with individualities of the villages' governments – vitrati, tsini, effektivnist]. K. : IAE, 2008. 320 p.
5. Shanin T. Neformal'naja jekonomika. Voprosy filosofii. [Informal economy. Questions of philosophy]. 1990. №.8. pp. 114–128.
6. Landais, 1998E. Landais Modelling farm diversity: newapproachesto typology building in France Agric. Syst., 58 (1998), pp. 505-527).
7. Guillem E.E, Barnes A.P, Rounsevell M.D, Renwick A. (2012). Refining perception-based farmer typologies with the analysis of past census data. Nov 15;110:226-35. doi: 10.1016.
8. Emtage N. , Herbohn J. , Harrison S. (2007) Landholder Profiling and Typologies for Natural Resource–Management Policy and Program Support: Potential and Constraints. Environmental Management 40(3):481-92.
9. Burton R.J.F. (2004). Reconceptualising the ‘behavioural approach’ in agricultural studies: a socio-psychological perspective. Journal of Rural Studies 20. pp. 359–371.
10. Howley P. , Buckley C. , O'Donoghue C. , Ryan M. (2015). Explaining the economic ‘irrationality’ of farmers' land use behaviour: the role of productivist attitudes and non-pecuniary benefits. Ecol. Econ., 109. pp. 186-193.
11. Pedersen, A.B., Nielsen, H.Ø., Christensen, T. and Hasler, B. (2012). Optimising the effect of policy instruments: a study of farmers' decision rationales and how they match the incentives in Danish pesticide policy. Journal of Environmental Planning and Management 55: pp. 1094–1110.
12. Sutherland L.-A. , Barnes A. , McCrum G. , Blackstock K. , Toma L. . (2011). Towards across-sectoral analysis of land use decision-making in Scotland. Landsc. Urban Plan., 100. pp. 1-10.
13. Shanin T. (1993). Opredel'jaja krest'janstvo. Otechestvennaja istorija. [Defining the peasantry. National history]. № 2. pp. 7–16 .
14. Tihonova T.V., Hramova I.G., Hramova S.V., Shik O.V. (2004). Sel'skaja bednost' i sel'skoe razvitie v Rossii. [Rural poverty and rural development in Russia]. red. E.V. Serova. M. : IJePP., 50 p.
15. Koval'ova S.O. (2007). Social'no-ekonomichni peredumovy funkcionuvannja osobystyh seljans'kyh gospodarstv. AgroSvit. № 9. pp. 28–32.

**Методологические подходы к типологизации экономического поведения личного крестьянского хозяйства
Шепель Т.П.**

Статья посвящена оценке концептуальных подходов функционирования личных крестьянских хозяйств в Украине. Установлено, что поведение населения в ОСГ определенным образом влияет на экономику. Во-первых, в этой сфере произво-

дится часть общественного богатства страны. Во-вторых, для некоторых групп населения она дает возможность существенно улучшить их социально-экономическое положение путем увеличения совокупных доходов семьи, уровня потребления продуктов питания и т.д. В-третьих, часть населения одновременно занята в общественном производстве и личном подсобном хозяйстве, в связи с чем возникает проблема распределения между ними ресурсов труда, времени и жизненных сил.

Установлено, что личное подсобное и трудовое крестьянское хозяйство – это далеко не идентичны экономические формирования. Сохраняя основные черты последнего, современное личное хозяйство рассматривается как более сложное социально-экономическое явление, поскольку глубже включается в весь спектр общественных отношений. Только определенная часть таких хозяйств остается по своей сути потребительски-трудовыми, а большинство из них частично или полностью входит в рыночные отношения.

Ключевые слова: личное крестьянское хозяйство, сельское хозяйство, неформальная экономика, трудовое крестьянское хозяйство.

Methodological approaches to the typology of economic behavior of personal peasant farms

Shepel T.

The purpose of the article. The aim of the study is to develop conceptual approaches to the functioning of private peasant farms.

Research methods. Theoretical and methodological basis of the research is the work of domestic and foreign scientists on methodological approaches to the typology of economic behavior of personal peasant farms. As a result of the study, modern methods of general scientific and economic knowledge of socio-economic phenomena and processes were used: historical and monographic, dialectical, abstract-logical, graphic, and others.

Main results and conclusions of the study. Among the socio-economic problems of the development of personal peasant economy, a special place belongs to the problem of its profitability, which is closely connected with the methods of realization of the production produced in it. The essence of this peculiarity is that the profitability itself, and otherwise, the economic expediency of conducting an economy, is the main condition for the existence of PF. She defined and will probably determine for a long time not only its existence, but also the structure, size, methods of product sales, general psychological mood and attitude towards it.

The impact of the population's behavior on the economy of the PF has been analyzed. As a result, it is revealed: First, in this sphere a part of the country's social wealth is produced, and secondly, for some groups of population, it allows them to substantially improve their material condition, and thirdly, a part of the population at the same time. employed in social production and personal auxiliary farming.

It is established that family farming is considered as the unity of peasant ownership, production, consumption, biological and social reproduction.

It is proved that the subject of economic behavior in the investigated sphere is a family. It is homogeneous under the conditions of conducting a personal economy, in the family there are common plans for its content. They have different targets and plans for a personal economy, they use different methods to achieve optimal conditions for their conduct.

There are two main reasons that determine the nature of economic behavior of the rural population in the PF: the diversity of needs and opportunities of families, as well as unequal conditions for the management of this household.

It is determined that the most important external factor is interaction with agricultural enterprises, which is the basis for the survival of PF. Relations with them can take a different form depending on their technical and financial condition. The basic models of such relations are investigated.

It is revealed that in addition to the relationship of PF with agricultural enterprises, their economic behavior is significantly influenced by the organization of procurement of products, the possibility of purchasing forages, the availability of economic buildings, equipment with mechanisms, household equipment and tools, landscaping of the site.

It was investigated that the feature of industrial relations in PF is that the labor of family members does not have prices in the form of wages in the labor market. The payment of labor of employees – members of the household is carried out not in the cost of production, but in the final product.

Revenues earmarked for consumption in kind and in cash, at the same time, become expenses for the life support of the family, including for the production of manpower. In family farming, costs and the structure of distribution are primarily formed under the pressure of social goals.

Thus, the purpose of conducting PF is to achieve the necessary level of well-being of a rural household.

The conducted analysis showed that the economic stability of PF is determined by the lack of competition from large agricultural enterprises due to different specialization of production.

Significantly affect the formation of economic behavior of the population socio-economic characteristics of families, primarily because of the needs and level of satisfaction. Family needs depend on the quantitative and socio-demographic composition, the level of education of its members, their moral attitudes.

The main types of PF have been identified and the peculiarities of their functioning, characteristics and conditions of their activity, as well as types of families forming these households have been analyzed.

It is revealed that today, among most rural households, there is a rather slow transformation and adaptation to new economic conditions. Currently, there is a process of recovery of a natural consumer economy and turning it into a small-scale, activation of labor and economic functions of households. Each household combines in its daily activities the features of the commodity and natural-consumer methods, by types of employment and sources of income, uses all the reserves to avoid extreme poverty. Prevalence of a source of life support and a combination of them ultimately determine the type of socio-economic adaptation of the family.

Thus, a private subsidiary and labor peasant economy are far from identical economic formations.

Keeping the main features of the latter, modern private economy is seen as a more complex socio-economic phenomenon, since it deeper into the whole spectrum of social relations. Only a certain part of such farms remains essentially consumer-labor, and most of them are partially or completely part of the market relations.

Key words: personal peasant economy, peasant economy, informal economy, labor peasant economy.

Надійшла 20.09.2017 р.

ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ СУБ'ЄКТІВ АГРАРНОГО СЕКТОРУ

УДК 338.43:339.5

ВАРЧЕНКО О.М., д-р екон. наук
omvarchenko@ukr.net

КРИСАНОВ Д.Ф., д-р екон. наук
d_krysanov@ukr.net

Білоцерківський національний аграрний університет

ЕКСПОРТНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АГРАРНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ І ПРОБЛЕМИ ТА МЕХАНІЗМИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

Висвітлено тенденції та розкрито причини кардинальних змін у напрямках зовнішньоекономічної діяльності підприємств аграрного сектора України. Проаналізовано виклики та проблеми, які перед ним постали з початку 2010-их років, а також унаслідок активізації євроінтеграційних процесів з другої третини поточного десятиліття.

Обґрунтовано необхідність активного виходу підприємств аграрного сектора на нові ринки харчової продукції, а також зміцнення позицій у відносинах з традиційними торговими партнерами в країнах Європи, Азії та Африки. Встановлено, що індикатором підготовленості суб'єкта господарювання до проведення зовнішньоекономічної діяльності є наявність на підприємстві системи харчової безпеки, яка має бути адекватна моделі безпечності харчових продуктів та кормів, що функціонує в Європейському Союзі.

Висвітлено ситуацію із формуванням національної системи технічного регулювання, впровадженням НАССР на підприємствах харчової промисловості та вимог програм-передумов в господарствах, що вирощують продукцію тваринного походження. Розкрито особливості та обґрунтовано передумови переходу підприємств і господарств аграрного сектора України на європейську модель харчової безпеки.

Ключові слова: аграрний сектор, підприємства та господарства, технічне регулювання, зовнішньоекономічна діяльність, харчова безпека.

Постановка проблеми. У 2010-ті відбулися значні трансформації у напрямках, трендах та масштабах експортної діяльності підприємств України. Це спонукає до проведення ґрунтовного аналізу комплексу різнопланових причин, виявлення та оцінювання ролі факторів прямого й опосередкованого впливу, що призвели до таких зрушень. Особливо гострі виклики і проблеми постали перед аграрним сектором, коли після нарощування обсягів експорту продукції АПК на початку 2010-их років було відмічено значний спад у наступний період. Ось чому необхідно виокремити проблеми, що відіграють ключову роль для експортної діяльності, та забезпечити їх прискорене вирішення з метою подолання спадного тренду.

Аналіз останніх досліджень та публікацій показав, що проблеми формування експортного потенціалу АПК в 2010-ті роки набули особливої гостроти та актуальності унаслідок кардинальних змін у зовнішніх відносинах України із своїми близькими сусідами, які носили суперечливий характер. Зокрема, агресія Російської Федерації щодо України супроводжувалась активним згортанням торговельно-економічних відносин, але підписання Угоди про асоціацію (УА) між Україною та Європейським Союзом [1] відкрило додаткові можливості для виходу на європейський та світовий ринки, які, однак, унаслідок низки об'єктивних причин, вітчизняні підприємства і господарства не спроможні повною мірою реалізувати. Зазначені та інші проблеми у сфері зовнішньоекономічної діяльності активно досліджували відомі економісти-аграрники: Власов В.І., Губенко В.І., Духницький Б.В., Кваша С.М., Лупенко Ю.О., Осташко Т.О. та ін. [2-7]. Водночас, динамізм нинішньої зовнішньоекономічної ситуації, активне включення України в інтеграційні процеси з Європейським Союзом та країнами-членами СОТ, поступове запровадження підприємствами і господарствами аграрного сектора вимог європейських та гармонізованих національних документів постійно вносять асиметричні зміни в поточний стан, спонукають до появи нових викликів і проблем. Це потребує постійного моніторингу ситуації, вияв-